

Robert Hahn*

NIEPRODUKCYJNA SFERA GOSPODARKI NARODOWEJ
W PROCESIE USPOŁECZNIANIA PRODUKCJI I PRACY

1. Sfera nieprodukcyjna jako wynik procesu uspołeczniania

Samodzielna sfera niematerialna w gospodarce narodowej jest wynikiem procesu uspołeczniania produkcji i pracy. Powstała w długim historycznym procesie rozwoju sfera nieprodukcyjna zaspokaja w racjonalny sposób potrzeby kulturalne, duchowe i inne socjalne członków społeczeństwa. Jest sferą społecznego nakładu pracy w jednolitym procesie reprodukcji społeczeństwa i obejmuje takie działy gospodarki narodowej jak: ochrona zdrowia i opieka społeczna, oświata, kultura i sztuka, nauka i rozwój techniki¹, przyczyniające się do zaspokojenia różnorodnych indywidualnych i zbiorowych potrzeb niematerialnych. W tym celu występują w tych działach procesy pracy, które angażują dużą część dochodu narodowego w formie środków trwałych i materiałów.

Wraz z rosnącym poziomem sił wytwórczych coraz większa część

*Dr habil., docent w Instytucie Socjalistycznej Gospodarki Narodowej Uniwersytetu im. K. Marksa w Lipsku.

¹ W sprawie zaszeregowania niektórych gałęzi gospodarki narodowej do sfery nieprodukcyjnej nie zachodzi jak dotąd ani w teorii ani w praktyce planistycznej krajów socjalistycznych zgodność poglądów. Dotyczy to przykładowo handlu, gospodarki mieszkaniowej i dziedziny usług. W systematyce planowania i statystyki obowiązującej w NRD handel zalicza się do sfery produkcji materialnej, gospodarkę mieszkaniową i te gałęzie usług, w których przedmioty pracy nie są dobrami materialnymi - do sfery nieprodukcyjnej.

ogólnego społecznego nakładu pracy wydatkowana jest w niematerialnych działach gospodarki narodowej. Z tej współzależności wynikają następujące charakterystyczne tendencje, które wyraźnie występują w warunkach gospodarki socjalistycznej i które określają pozycję sfery niematerialnej w procesie uspołeczniania produkcji i pracy:

- absolutny i względny wzrost zasobów pracy zatrudnionych w tej sferze;

- absolutny wzrost wolumenu środków trwałych funkcjonujących w tej sferze, przy jednoczesnym spadku ich udziału w środkach trwałych gospodarki narodowej ogółem;

- jakościowe zmiany w zatrudnionych zasobach pracy i w zaangażowanym majątku produkcyjnym jako wyraz przenikania do tej sfery postępu naukowo-technicznego.

W 1976 r. niematerialne działy gospodarki narodowej NRD angażowały 35,6% środków trwałych ogółem o wartości brutto ok. 215 miliardów marek i 19,3% zatrudnionych ogółem, tj. powyżej 1,5 mln osób².

Urządzenia i instytucje gospodarki narodowej, których ogólną funkcją jest świadczenie niematerialnych usług zaspokajających indywidualne lub zbiorowe potrzeby przeważnie o charakterze konsumpcyjnym³, można określić jako jednostki podstawowe sfery nieprodukcyjnej. Sfera niematerialna z kolei obejmuje całość urządzeń i instytucji realizujących tę ogólną funkcję.

Znaczenie sfery niematerialnej można ująć w sposób następujący: a) rozwój sfery niematerialnej, a w szczególności jej urządzeń kulturalnych i socjalnych, określa warunki pracy i życia czynnych zawodowo. Socjalistyczne państwo przez zróżnicowany rozwój poszczególnych niematerialnych działów i gałęzi urzeczywistnia ważne cele społeczno-polityczne, takie jak: wyżywienie miasta i wsi, system pomocy kobietom pracującym i matkom,

² Obliczono na podstawie: Rocznik statystyczny NRD 1977, Berlin 1978, s. 14, 15.

³ Większość działów niematerialnych zaspokaja w sposób jednoznaczny potrzeby konsumpcyjne, np. oświata, ochrona zdrowia, kultura i sztuka. W przeciwieństwie do tego, instytucje nauki i techniki należące do sfery niematerialnej zaspokajają często również bezpośrednio potrzeby produkcyjne.

pomoc dla rodzin wielodzietnych, ciągła poprawa opieki zdrowotnej, przewyższanie różnic terytorialnych w zaspokajaniu potrzeb kulturalnych, stałe zwiększanie i racjonalne wykorzystanie czasu wolnego itd.; b) inny aspekt znaczenia sfery niematerialnej polega na pośrednim wpływie na wzrost dochodu narodowego i oddziaływaniu tej sfery na efektywność zaangażowanej pracy żywej i uprzedmiotowionej w całej gospodarce (rosnący poziom kwalifikacji zatrudnionych oraz upowszechnianie innowacji).

Oba aspekty wpływają na siebie nawzajem. Dalsze uspołecznianie produkcji i pracy dotyczy więc dalszych wzajemnych powiązań między sferą materialną i niematerialną gospodarki narodowej.

Proces uspołeczniania związany jest* nierozdzielnie z postępem naukowo-technicznym. Związek między sferą niematerialną a postępem naukowo-technicznym można scharakteryzować następująco:

1. Działy niematerialne przynoszą nową naukowo-techniczną wiedzę (np. działy nauka i rozwój techniki, oświata i ochrona zdrowia), będąc w tym sensie "producentem" postępu naukowego;
2. Działy niematerialne są "pośrednikami" efektów naukowo-technicznych (w szczególności oświata);
3. Sfera niematerialna jest ogólnie także "odbiorcą" postępu naukowo-technicznego.

Jako "producent" i "pośrednik" naukowo-technicznej wiedzy sfera niematerialna warunkuje dalszy proces uspołeczniania w działach produkcji materialnej; przyczynia się do wzmocnienia powiązań między jednostkami tej sfery, a jednocześnie dostarcza ważnych przesłanek dla podniesienia efektywności ogólnogospodarczej. Jako "odbiorca" postępu naukowo-technicznego sfera niematerialna przyspiesza proces uspołeczniania "do wewnątrz", tzn. pogłębia się koncentracja, specjalizacja i rozwijają się powiązania w ramach i między działami oraz gałęziami niematerialnymi. Podwyższa się tu także na drodze intensyfikacji efekt wykorzystania nakładu pracy społecznej.

2. Sfera niematerialna a intensyfikacja reprodukcji społecznej

W warunkach intensyfikacji procesu reprodukcji społecznej pogłębiają się sprzężenia zwrotne między obiema sferami gospodarki socjalistycznej. Występuje przy tym szereg nowych problemów natury teoretycznej i praktycznej.

Do cech społeczno-ekonomicznych procesu intensyfikacji należy tendencja do jej ustawicznego upowszechniania się na różne działy reprodukcji społecznej. O ile pojęcie intensyfikacji ma charakter historyczny, to jego treść wzbogaca się wraz z postępem naukowo-technicznym.

Rozpatrując zagadnienie historycznie - oddzielenie się (wyodrębnienie) działów niematerialnych w procesie uspołeczniania produkcji i pracy stanowi już wyraz intensyfikacji, tzn. rosnącej racjonalizacji społecznych procesów reprodukcji. Z historycznego punktu widzenia można zatem stwierdzić, że intensyfikacja produkcji dóbr materialnych o charakterze procesu podstawowego była istotną przesłanką powstania samodzielnej sfery społecznie zorganizowanej pracy nieprodukcyjnej.

Zgodnie z logiką historii powstaje więc problem intensyfikacji procesów pracy sfery niematerialnej w okresie późniejszym. Dopiero kiedy społeczeństwo dysponuje już rozwiniętą sferą produkcji niematerialnej o danej własnej bazie techniczno-materialnej i odpowiedniej liczbie zatrudnionych, jak również rozwiniętą specjalizacją i podziałem pracy między różnymi działami, gałęziami i instytucjami, problem intensyfikacji procesu reprodukcji sfery niematerialnej występuje coraz wyraźniej.

Współcześnie obiektywną prawidłowością jest daleko idąca intensyfikacja ogólnospołecznego procesu reprodukcji. Intensyfikacja należy do istoty rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego: "Droga do intensyfikacji jest więcej niż tylko ekonomicznym zadaniem. Jest czynnikiem naszego ogólnego postępu społecznego"⁴. Jednakże we współczesnej fazie socjalistycznej rozbudowy różnorodne działy sfery niematerialnej rozwijają się

⁴ Bericht des Zentralkomitees der SED an den IX. Parteitag der SED, Berichterstatter: Erich Honecker, Berlin 1976, s. 70.

jeszcze w sposób ekstensywny. Dotyczy to w szczególności pełnej rozbudowy i kompleksowego rozwoju materialno-technicznej bazy działów kulturalno-socjalnych. Taki rozwój ekstensywny jest przede wszystkim niezbędny w licznych osiedlach i obszarach wiejskich, jak również w małych i średnich miastach; jednak częściowo także w dużych miastach określone urządzenia działów kulturalno-socjalnych (np. w dziale ochrony zdrowia i opieki społecznej, w dziale kultury i gospodarki mieszkaniowej) wymagają odnowy. Najpierw więc należy stworzyć drogą ekstensywną przesłanki dla zaspokojenia wielu socjalnych i kulturalnych potrzeb, a przez to dążyć do ukształtowania się nowego socjalistycznego sposobu życia.

Ten jeszcze ekstensywny rozwój w dziale kulturalno-socjalnym ma duże znaczenie dla dalszego tworzenia się rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego.

Wynika z tego obecnie kombinacja obu sposobów reprodukcji przy częściowej przewadze formy ekstensywnej w kilku działach kulturalno-socjalnych. W latach 1971-1975 podniosła się liczba zatrudnionych w oświacie o ok. 57 tys. osób, w dziale ochrony zdrowia i opieki społecznej o więcej niż 50 tys. osób oraz w dziedzinie sztuki i kultury o blisko 5 tys. osób, razem w tych działach o pełne 13%⁵. Dla tych pracowników stworzono przeważnie nowe miejsca pracy. Wartość środków trwałych wzrosła z ok. 191 mld marek w 1970 r. do ok. 215 mld marek w 1975 r. w całej sferze niematerialnej. Oznacza to np. przyrost ok. 1800 nowo powstałych placówek dla dzieci z ok. 150 tys. miejsc, 17 200 nowych pomieszczeń do nauczania w oświacie, 170 nowych szpitali i ambulatoriów i wiele innych.

Ekstensywny rozwój jest zatem widoczny przede wszystkim w tworzeniu i dalszym doskonaleniu materialno-technicznej podstawy działów kulturalno-socjalnych. Rozwój ten jest jednocześnie sprzężony z istotnymi cechami reprodukcji intensywnej i jest jej podporządkowany. Uwidaczniają to następujące zjawiska:

a) każda nowa placówka i miejsce pracy oznacza rozwój po-

⁵ Por. H. K o z i o l e k, Volkswirtschaftliche Effektivität und komplexe Wirkung der Wachstumsfaktoren, "Einheit" 1977, z. 9, s. 1077.

stępu naukowo-technicznego i nie jest to porównywalne z już istniejącymi miejscami pracy i placówkami;

b) rosnący udział przyrostu nakładu pracy społecznej w sferze niematerialnej jest rozmieszczony według poszczególnych regionów, dla utrzymania modernizacji i odtworzenia istniejących miejsc pracy, ich częściowego materialno-technicznego uzupełnienia celem utworzenia sieci urządzeń kulturalno-socjalnych.

Intensyfikacja uwidacznia się zatem, podobnie jak i w produkcji materialnej, w podnoszeniu stopnia oddziaływania warunków materialno-technicznych i pracy żywej. Jednak w porównaniu do produkcji materialnej, w działach kulturalno-socjalnych trzeba dłuższego czasu, aby stworzyć w szybkim tempie dalsze materialno-techniczne podstawy i miejsca pracy, także na skutek istniejącego jeszcze znacznego popytu odłożonego w rozwoju pojemności sfery niematerialnej. Można stąd wywnioskować, że przejście w sferze niematerialnej od obecnie jeszcze silnie ekstensywnej reprodukcji do reprodukcji w przeważającej mierze intensywnej dokona się w znacznie krótszym czasie niż w sferze produkcji materialnej. W produkcji materialnej w okresie przejściowym od kapitalizmu do socjalizmu przeważa reprodukcja ekstensywna. Radziecki ekonomista W. G. Afanasjew pisze: "Oceniając okres przejściowy od kapitalizmu do socjalizmu z punktu widzenia form rozwoju (formy ekstensywne i intensywne), można stwierdzić, że większość czasu zajmują formy ekstensywne. Socjalizm, jeśli można tak powiedzieć, «zdobył przestrzeń», rozwinął się i wypuścił głębokie korzenie. Dla powstania gospodarki, materialno-technicznej bazy socjalizmu, jak również dla ukształtowania nowej socjalistycznej kultury jest to szczególnie charakterystyczne"⁶.

W okresie kształtowania się rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego dokonuje się ów proces w stosunku do działów niematerialnych, tzn. dokonuje się ich harmonijny rozwój w ramach kompleksowego kształtowania materialno-technicznej bazy rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego na zasadzie jedności polityki ekonomicznej i społecznej. Rośnie przy tym potencjał i wydajność sfery niematerialnej z pierwszeństwem dla jej

⁶ W. G. A f a n a s j e w, Technik und Leitung in der sozialistischen Gesellschaft, Berlin 1971, s. 26.

działów kulturalno-socjalnych. Równocześnie wzrasta znaczenie intensyfikacji procesu reprodukcji wewnątrz działów niematerialnych.

Gdzie są korzystne możliwości, gdzie zjawisko intensyfikacji sfery niematerialnej występuje szczególnie wyraźnie?

1. Wszędzie tam, gdzie jest możliwość zastąpienia w szerokim zakresie pracy żywej przez maszyny, urządzenia, przyrządy itd. Dotyczy to w szczególności tych urządzeń i instytucji sfery niematerialnej:

- w których wykonywana jest ciężka fizyczna praca, porównywalna często z produkcją materialną, np. podczas procesów transportowych w dziale ochrony zdrowia, bądź też

- w których wykonywane są masowo prace monotonne, łatwe do sformalizowania, wymagające też często niskich kwalifikacji lecz prowadzące do silnych obciążeń psychicznych (np. prace związane z rezerwacją w dziale usług, przeprowadzanie testów laboratoryjnych w dziedzinie medycyny).

Z drugiej strony jest cały szereg procesów pracy, stwarzających jedynie ograniczone możliwości wzajemnej wymienialności środków trwałych i siły roboczej. Są to te procesy pracy, w których, jak celnie zauważa J. Peczechonow⁷, dużą rolę odgrywa czynnik indywidualności, np. w procesach kształcenia i wychowania w oświacie, w twórczości naukowej, w pracach artystycznych i in. (byłoby np. absurdalnie technicyzować całkowicie procesy kształcenia, wyłączając tym samym osobowość nauczyciela). Jednakże wyższe techniczne wyposażenie pracy naukowca, nauczyciela akademickiego, artysty itd., bez zastępowania jego pracy żywej, może powiększać efekty jego pracy, a tym samym przyczyniać się jednocześnie do intensyfikacji odpowiednich nieprodukcyjnych procesów pracy.

2. Korzystne możliwości dla intensyfikacji występują wszędzie tam, gdzie występują już w szerszym zakresie środki trwałe, przede wszystkim w wyposażeniu i gdzie istnieją rezerwy do pełniejszego ich wykorzystania, tak jak w ogóle bardziej

⁷ Por. J. P e s c h e c h o n o w, Die Grundfonds der nichtproduktiven Sphäre, "Sowjetwissenschaft, Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge" 1974, z. 2, s. 148.

efektywne wykorzystanie istniejącego majątku stanowi, także w sferze nieprodukcyjnej, główny kierunek intensyfikacji. Znaczne możliwości występują w tych instytucjach sfery niematerialnej, gdzie pracuje się jeszcze techniką tradycyjną. O wiele pilniejsze jest jednak efektywne wykorzystanie techniki nowoczesnej o dużej wartości, przede wszystkim w działach ochrony zdrowia, nauki i techniki oraz oświaty.

Podział pracy w sferze niematerialnej dokonuje się bardzo gwałtownie w porównaniu do tempa podziału pracy produkcji materialnej sprzed kilku dziesięcioleci⁸. Postępuje koncentracja i specjalizacja także w ochronie zdrowia, w oświacie, w nauce i technice, co umożliwia i wymaga zastosowania wysokowartościowej techniki, całych kompletnych systemów narzędzi pracy dla mechanizacji i automatyzacji procesów pracy. Wykształcają się przy tym nowe formy kombinacji procesów pracy wewnątrz i między instytucjami poszczególnych działów niematerialnych (np. wewnątrz ochrony zdrowia: transport chorych i ambulatoryjna, względnie stacjonarna opieka zdrowotna, centra diagnostyczne i urządzenia dla terapii itd.). Nowe aspekty ukazują się także we współdziałaniu działów niematerialnych z produkcją materialną, np. wytworzenie się ścisłych stosunków kooperacji między urządzeniami Akademii Nauk NRD a kombinatami przemysłu, jak również poprzez powstanie porozumień między nauką a produkcją w ZSRR.

Ścisły związek urządzeń i instytucji sfery niematerialnej ze strukturą przestrzenną gospodarki narodowej, jako części składowej infrastruktury społecznej w regionie (np. obszary osiedleńcze, struktura sieci, optymalne rozmiary przedsiębiorstwa, stopień kompleksowości, alokacja sił wytwórczych i inne cechy instytucji nieprodukcyjnych zależą przede wszystkim od struktury osiedli, jak również od zmian w wielkości i strukturze ludności danego regionu) podnosi znaczenie regionalnej racjonalizacji dla otwarcia się możliwości intensyfikacji. Badania pokazują, że przy silniejszym włączaniu działów niematerialnych (np. ochrony zdrowia i opieki społecznej, oświaty)

⁸ Szacunku takiego dokonał H. J. Hicke w swoim referacie w grupie roboczej środków trwałych (Berlin, kwiecień 1976, nie opublikowane).

w terytorialną racjonalizację, odsłaniają się istotne rezerwy dla podwyższenia wydajności tych działów, a przez to możliwości dla poprawy warunków pracy i życia zatrudnionych.

Tym samym wyłania się obiektywna, wspólna potrzeba - dla jednostek sfery produkcji materialnej i sfery niematerialnej zlokalizowanych w regionie - planowego kształtowania procesu uspołecznienia przy uwzględnieniu wzajemnych związków między

T a b e l a 1

Wpływ sfery niematerialnej na intensyfikację produkcji materialnej

Dział - gałąź	Rodzaj funkcji	Bezpośrednie oddziaływanie funkcji (przykłady)	Pośrednie oddziaływanie na intensyfikację produkcji materialnej
1	2	3	4
Nauka i technika	osiągnięcie nowego naukowo-technicznego poznania różnego stopnia (badania podstawowe, badania stosowane)	nowe źródła energii, surowce i materiały, technologie i procesy; nowe formy organizacji produkcji	postęp naukowo-techniczny wpływa pośrednio na siły wytwórcze, materializując się we wszystkich innych czynnikach intensyfikacji (działanie na wszystkie elementy sił wytwórczych)
Oświata i wychowanie	kształcenie na różnych poziomach	wyższe kwalifikacje w efekcie wyższego kształcenia; ukształtowanie sposobów zachowań na skutek wychowania	oddziaływanie na siłę roboczą
Ochrona zdrowia	profilaktyka, terapia, dla zachowania i odbudowy zdrowia	obniżenie strat czasu pracy; podwyższenie psychicznych i fizycznych wydolności; wzrost zdolności do pracy ludności	
Placówki dla dzieci w wieku przed-szkolnym	opieka i wychowanie dzieci w wieku przedszkolnym	wzrost stopnia aktywności zawodowej kobiet; zmniejszenie zatrudnienia w niepełnym wymiarze czasu pracy	

Tabela 1 (cd.)

1	2	3	4
Gospodarka mieszkaniowa	poprawa warunków mieszkaniowych	obniżenie fluktuacji siły roboczej, zmniejszenie strat z tytułu migracji; wzmocnienie morale pracy; wzrost stopnia gotowości do podwyższania kwalifikacji	
Kultura fizyczna i sport, kultura i sztuka, turystyka i wypoczynek	specyficzne oferty zagospodarowania czasu wolnego	podwyższenie psychofizycznych przesłanek wzrostu wydajności; wzrost poziomu kultury i rozwój socjalistycznego sposobu bycia	

obiema sferami. Przy czym na szczególną uwagę zasługuje rosnący wpływ sfery niematerialnej na intensyfikację produkcji materialnej.

Różne działy i gałęzie sfery niematerialnej wnoszą swój wkład do intensyfikacji produkcji materialnej w sposób różnorodny (por. tab. 1). Zdarza się, że wkład ten nie jest bezpośrednio widoczny. Istnieje częściowe pewne odsunięcie w czasie, zanim - jako wynik - nie wystąpi wyższa efektywność procesu produkcji przemysłowej, rolniczej itd.

Te ukryte oddziaływania sfery niematerialnej (np. ochrony zdrowia i oświaty), uwzględniając większe lub mniejsze odsunięcie w czasie, wyłamują się częściowo spod ścisłej kwantyfikacji, są często jedynie jakościowe i nie dadzą się oszacować jako suma korzyści w markach i fenigach.

Konkretny wpływ rozwoju sfery niematerialnej na intensyfikację produkcji materialnej nasuwa rozliczne problemy badawcze. Należy do nich również głębsza analiza znanych związków między rozwojem materialno-technicznych podstaw ochrony zdrowia, opieki społecznej, oświaty i gospodarki mieszkaniowej a rozwojem zacho-

rowalności i strat czasu pracy, wielkości zatrudnienia w niepełnym systemie czasu pracy, fluktuacji siły roboczej, efektów migracji w przemysłowych obszarach miejskich, współczynnika zmianowości dla nowoczesnych środków trwałych itd.

Znaczne są straty społeczno-gospodarcze wynikłe z niepożądanego fluktuacji i migracji siły roboczej. Słusznie więc wskazuje radziecki ekonomista, "... że jednym z najważniejszych kierunków zwalczania fluktuacji wykształconej siły roboczej w dzisiejszych warunkach jest rozwój instytucji sfery nieprodukcyjnej, za pomocą których można zaspokoić kulturalne i inne potrzeby ludności"⁹.

Reasumując okazuje się, że oddziaływanie nauki i techniki na różne elementy sił wytwórczych, w szczególności rzeczowe, odbywa się zawsze za pośrednictwem materializacji naukowo-technicznego poznania. To znaczy, że nauka nie jest sama w sobie siłą wytwórczą, ale oddziałuje przez zastosowanie, uprzedmiotowienie w inne czynniki intensyfikacji produkcji materialnej. Oddziaływanie wszystkich pozostałych działów niematerialnych na intensyfikację produkcji materialnej, jak oświaty, ochrony zdrowia, kultury i sztuki itd. odbywa się zawsze za pośrednictwem ilościowego i jakościowego rozwoju podstawowej siły wytwórczej, pracy żywej i jej efektywnego wykorzystania.

3. Efektywność sfery niematerialnej

Przy rozważaniach o efektywności i mierzeniu intensyfikacji procesu reprodukcji wewnątrz sfery niematerialnej wyłania się w teorii i praktyce kilka skomplikowanych problemów. Podstawowy polega na tym, że pojęcie efektywności w socjalizmie zawiera zawsze dwa powiązane ze sobą elementy, wyraźne zwłaszcza w odniesieniu do sfery niematerialnej:

1. Składniki ekonomiczne. Z jednej strony efektywność musi odpowiadać osiągniętemu, względnie osiągalnemu, poziomowi techniczno-ekonomicznemu (dostępne materiały, nowoczesne technolo-

⁹ M. W. Solodkow, T. W. Poliakowa, L. N. Owsjannikow, Nichtproduktive Sphäre im Sozialismus, Berlin 1975, s. 267.

gie), z drugiej zaś strony - społeczno-ekonomicznym lub też gałęziowym i regionalnym możliwościom.

2. Składniki społeczne. U podstaw ich leżą potrzeby indywidualne, zachowania i systemy wartości ludzi oraz ich zmiana w ramach postępu społecznego.

Jak dotąd brak jest jednoznacznych kryteriów dla określenia i skwantyfikowania tych obu grup składników, a przede wszystkim brakuje metody ich agregacji bądź syntezy. Istniejące wskaźniki efektywności uwzględniają składniki ekonomiczne łatwiej mieralne.

Ogólnie można powiedzieć, że intensyfikacja procesu reprodukcji w sferze nieprodukcyjnej musi wyrazić się w wyższej efektywności, wyrażonej poprawą relacji nakładów i efektów pracy społecznej. Malejąca wielkość nakładu na jednostkę efektu byłaby zatem ogólnym wyrazem rosnącej efektywności procesu reprodukcji w tej sferze.

W zasadzie jest możliwe określenie nakładów pracy żywej i uprzedmiotowionej w różnych działach i gałęziach niematerialnych, a następnie ich agregacja w ogólny nakład pracy społecznej w sferze nieprodukcyjnej. Jednakże mierzenie nakładów w działach niematerialnych obecnie nie jest w pełni rozwinięte. Dotyczy to w szczególności tych działów sfery nieprodukcyjnej, gdzie nakłady uzasadnione są zaangażowaniem i reprodukcją dużych zasobów środków trwałych i zużyciem materiałowym, szczególnie w działach: nauka, ochrona zdrowia i oświata. Nie ma syntetycznego wykazu nakładów, daleko idącego normowania nakładów. W efekcie tego w odniesieniu do zatrudnionych w sferze niematerialnej nie jest wiadomo, jaki jest koszt poszczególnych specyficznych czynności, mało rozwinięte jest jeszcze myślenie kategoriami: koszty-efekty i stymulowanie obniżki nakładów.

Jeśli nawet te niedostatki w sposobie mierzenia nakładów dadzą się pokonać, to i tak nasuwają się poważne problemy co do mierzenia efektów w sferze niematerialnej, np.:

1. Zdefiniowanie wyniku w poszczególnych działach niematerialnych i ich kwantyfikacja w wyrażeniu fizycznym bądź wartościowym;
2. Porównywalność wyników i ich agregacja w postać ogólnego efektu sfery niematerialnej.

"Produkty" poszczególnych działów niematerialnych są bardzo zróżnicowane, zaspokajają szeroką skalę indywidualnych i ogólnospołecznych potrzeb. Stąd też istnieją między nimi duże różnice, np. między efektami działalności kultury i ochrony zdrowia lub między efektami oświaty, nauki i techniki.

Specyficzność pewnych działów produkcji niematerialnej polega na tym, że ich wyniki dotyczą bezpośrednio człowieka, np. w oświacie i ochronie zdrowia. Człowiek jest w tym przypadku nie tylko użytkownikiem wyników, ale również przedmiotem procesów pracy pozwalających na ich osiągnięcie.

Dotychczas nie udało się ściśle zdefiniować ogólnego wyniku poszczególnych działów niematerialnych, co jest przecież podstawą dla jego kwantyfikacji. Nie jest więc także możliwe wyrażenie w zagregowanej formie "produktu" i jego przyrostu w sferze niematerialnej (tak jak w sferze produkcji materialnej za pomocą wskaźników: produkcja netto, produkcja brutto, produkcja towarowa). Tylko wewnątrz pojedynczego działu nieprodukcyjnego znaleźć można wiele różnych "produktów", które trudno porównać i ująć syntetycznie (np. w ochronie zdrowia: badania okresowe, operacje, analizy laboratoryjne itd.). Wynika stąd, że przy obecnym stanie wiedzy "produkcję" działów sfery niematerialnej można odzwierciedlić tylko za pomocą mniejszej lub większej liczby pojedynczych wskaźników w wyrażeniu fizycznym. Te wskaźniki obejmują za każdym razem tylko specyficzną stronę "produkcji" danego działu, ogólnie dotychczas nie zdefiniowanej.

I tak na przykład "produkcja" ochrony zdrowia może być wyrażona za pomocą następujących wskaźników: liczba przeprowadzonych porad lekarskich, liczba pacjentów, liczba zabiegów operacyjnych, liczba kuracji, liczba wyzdrowień itd.; zaś "produkcja" działu kultury - za pomocą następujących wskaźników: liczba wypożyczonych książek w bibliotekach, liczba czytelników (lub uczestnicy imprez kulturalnych), liczba przedstawień (teatru, kina itd.), liczba godzin nadawania programów telewizyjnych i radiowych; "produkcja" działu nauka i technika - za pomocą następujących wskaźników: liczba opracowywanych tematów badawczych, liczba ukończonych tematów badawczych, liczba raportów z badań (publikacje, patenty itd.), wyliczonych korzyści z wiedzy naukowo-technicznej.

Braki w sposobie wyrażania tych wskaźników są oczywiste. Na przykład słusznie można podnieść, że liczba wykształconych studentów nie jest wystarczającym ekwiwalentem "produkcji" szkolnictwa wyższego.

Z przedstawionych problemów mierzenia nakładów i wyników płynnie wniosek końcowy, że intensyfikacja procesu reprodukcji w działach i gałęziach niematerialnych może być jedynie przedstawiana za pomocą systemu wskaźników efektywności. Ten system wskaźników powinien obejmować dwie grupy:

1. Wskaźniki, w których typowe dla danego działu efekty odnoszone są do zaangażowanych środków trwałych (lub do bieżących nakładów pracy żywej i uprzedmiotowionej) lub odwrotnie, bieżące nakłady lub środki trwałe w wyrażeniu na jednostkę efektu, np.:

- liczba uczniów, pacjentów, uczestników na 1000 marek wartości środków trwałych,
- roczne koszty osobowe i rzeczowe na 1 studenta, pacjenta, uczestnika itd.

Wskaźniki te wyrażają ekonomiczne składniki efektywności w oświacie, ochronie zdrowia, w dziale kultury itd. Należy jednak uwzględnić fakt, że decydujące znaczenie dla efektywności w sferze niematerialnej mają składniki społeczne. Weźmy np. wskaźnik liczby uczniów na 1000 marek wartości środków trwałych: wyższa wartość tego wskaźnika nie musi mieć za podstawę wyższej efektywności przy uwzględnianiu aspektu społecznego. W starszych szkołach ten wskaźnik ma często wyższą (lepszą) wartość niż w nowo wybudowanych szkołach, w których przy wyższym poziomie środków trwałych być może ta sama liczba uczniów będzie pobierać naukę, ale ze znacznie wyższymi społecznymi efektami (lepsze wyposażenie w środki nauczania i środki do nauki). W miarę modernizowania starych szkół obniża się wraz z rosnącym poziomem środków trwałych wyżej określony wskaźnik efektywności ("pogarsza się" zatem), chociaż modernizacja stwarza lepsze podstawy dla procesów nauczania. Przykład ten mówi wyraźnie, jak niezbędne jest objęcie intensyfikacją procesu reprodukcji w sferze niematerialnej także jej uwarunkowań społecznych.

2. Wskaźniki, które odzwierciedlają wpływ intensyfikacji w działach i gałęziach niematerialnych na określone strony mater-

ialnego i kulturalnego poziomu życia. Są to następujące wskaźniki:

- wielkość określonych świadczeń niematerialnych na 1000 mieszkańców (np. liczba łóżek w szpitalach, liczba miejsc w instytucjach kulturalnych itd.),
- rozwój przeciętnego poziomu kształcenia (poziomu kwalifikacji, szpitalnictwa, zachorowalności itd.),
- wskaźniki odzwierciedlające oszczędność czasu na 1 mieszkańca (czasu oczekiwania, czasu dojścia lub dojazdu) przy korzystaniu z pewnych urządzeń sfery nieprodukcyjnej.

Ostatni punkt widzenia wyraźnie wskazuje, że do wykorzystania środków trwałych pewnych instytucji i placówek sfery niematerialnej należy częściowo podchodzić inaczej. Tak na przykład - ze względu na ów aspekt społeczny - istnieją granice wielozmianowego wykorzystania, zaś pojemność urządzeń można tak ukształtować, być może wysokim kosztem, że okresy wyczekiwania w placówkach, głównie działów kulturalno-społecznych, zostaną skrócone. Innym przykładem będzie stworzenie nowoczesnych urządzeń, które zagrażają życiu. Należy się spodziewać z góry niskiego wykorzystania tego rodzaju technicznego wyposażenia, ale właśnie w tym tkwi duże społeczne znaczenie. Uwzględnienie społecznych wymagań nie kieruje się przeciwko wykorzystaniu prawa ekonomii czasu, ale przeciw intensyfikacji procesu reprodukcji w sferze nieprodukcyjnej naruszającej czas wolny czy ochronę zdrowia członków społeczeństwa.

Na koniec za decydujące kryterium intensyfikacji procesu pracy w sferze nieprodukcyjnej można przyjąć jak najlepsze zaspokojenie indywidualnych i ogólnospołecznych potrzeb, uwzględniając zarówno aspekty ekonomiczne, jak i medyczne, etyczno-moralne, militarne, kulturalno-estetyczne, polityczne i inne społeczne, które jedynie częściowo mogą znaleźć odbicie we wskaźnikach efektywności.

Robert Hahn

NON-PRODUCTION SPHERE OF NATIONAL ECONOMY IN PRODUCTION AND
LABOUR SOCIALIZATION PROCESS

The article analyzes selected problems of development of the non-production sphere of the socialist national economy in its three aspects:

1. Non-production sphere as a result of the socialization process.
2. Immaterial sphere versus intensification of the social reproduction.
3. Effectiveness of the immaterial sphere.

In the first part of the article the author points at the importance of the immaterial sphere in the socialist economy, which, on one hand, determines working and living conditions of professionally active people while, on the other hand, it leads indirectly to growth of the national income.

The second part of the article deals with analysis of development of the non-production sphere, which is still often of extensive character, supported by figures taken from the GDR's experience. Against this background the author discusses feasibility of intensification of the immaterial sphere development to proceed next to description of the impact exerted by the immaterial sphere on intensification of the material production (indirect and direct impact).

Finally, the third part of the article contains some remarks on effectiveness of the reproduction process in the immaterial sphere from the viewpoint of intensification of this process. The author, among others, focusses his attention on the problem of measuring inputs and outputs in the non-production sphere as well as on effectiveness coefficients in this sphere pointing at the need of making allowances for the social aspect.